

دانشگاه پیام نور

تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان

(رشته اقتصاد)

دکتر هادی غفاری دکتر اصغر ابوالحسنی

بسم الله الرحمن الرحيم

پیشگفتار ناشر

کتاب‌های دانشگاه پیام نور حسب مورد و با توجه به شرایط مختلف یک درس در یک یا چند رشته دانشگاهی، به صورت کتاب درسی، متن آزمایشگاهی، فرادرسی، و کمک‌درسی چاپ می‌شوند.

کتاب درسی ثمره کوشش‌های علمی صاحب اثر است که براساس نیازهای درسی دانشجویان و سرفصل‌های مصوب تهیه و پس از داوری علمی، طراحی آموزشی، و ویرایش علمی در گروه‌های علمی و آموزشی، به چاپ می‌رسد. پس از چاپ ویرایش اول اثر، با نظرخواهی‌ها و داوری علمی مجدد و با دریافت نظرهای اصلاحی و متناسب با پیشرفت علوم و فناوری، صاحب اثر در کتاب تجدیدنظر می‌کند و ویرایش جدید کتاب با اعمال ویرایش زبانی و صوری جدید چاپ می‌شود.

متن آزمایشگاهی (م) راهنمایی است که دانشجویان با استفاده از آن و کمک استاد، کارهای عملی و آزمایشگاهی را انجام می‌دهند.

کتاب‌های فرادرسی (ف) و **کمک‌درسی** (ک) به منظور غنی‌تر کردن منابع درسی دانشگاهی تهیه و بر روی لوح فشرده تکثیر می‌شوند و یا در وبگاه دانشگاه قرار می‌گیرند.

مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی

فهرست

۱	فصل اول: مقدمه و کلیات
۲	مقدمه
۸	نقش و اهمیت بررسی تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان
۹	دیدگاه‌های مختلف پیرامون مطالعه تاریخ اندیشه‌های اقتصادی
۱۱	روش‌های بررسی اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان
۱۳	جایگاه درس تاریخ عقاید اقتصادی متفکران مسلمان در بین سایر دروس رشته اقتصاد اسلامی
۱۵	فصل دوم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان تا اتمام قرن سوم هجری
۱۶	ابویوسف
۲۰	محمد بن حسن الشیبانی
۲۱	یحیی بن آدم
۲۵	ابوعبید، قاسم بن سلام
۲۶	قدامه بن جعفر
۳۰	ابونصر، محمد فارابی
۳۹	فصل سوم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون چهارم و پنجم هجری قمری
۴۰	ابوعلی مسکویه
۵۱	ابوریحان بیرونی

۵۲	ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد
۵۴	ابوعلی سینا
۵۹	ابن حزم
۶۴	خواجه نظام الملک طوسی
۶۷	امام محمد غزالی
۷۹	فصل چهارم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون ششم و هفتم هجری قمری
۸۰	خواجه نصیرالدین طوسی
۹۰	ابن تیمیه
۱۲۰	ابن القيم الجوزی
۱۳۷	فصل پنجم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون هشتم و نهم هجری قمری
۱۳۸	ابن خلدون
۲۰۶	جلال الدین محمد دوانی
۲۱۹	فصل ششم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون دهم، یازدهم و دوازدهم هجری قمری
۲۲۰	ابن نجیم
۲۲۵	شاه ولی الله دهلوی
۲۳۳	فصل هفتم: آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون سیزدهم و چهاردهم هجری قمری
۲۳۴	مالک بن نبی
۲۴۴	امام خمینی
۲۶۱	مرتضی مطهری
۲۶۸	سید محمدباقر صدر
۲۸۹	کتابنامه

پیشگفتار

در سالیان اخیر، به دلیل شکست نظام‌های اقتصادی سرمایه‌داری و سوسیالیستی در تأمین و پاسخگویی برخی نیازها و مطالبات جامعه بشری، از یک سو، و نیز اقبال عمومی در بسیاری از کشورها، به‌ویژه کشورهای اسلامی، در راستای شناخت، تحقق و تمسک به نظام اقتصادی اسلام، از سوی دیگر، خوشبختانه تحقیقات و مطالعات قابل‌توجه و شایسته‌ای را در زمینه اقتصاد اسلامی باعث شده‌است؛ پژوهش‌هایی که امید است نهایتاً به کشف مبانی و نظام اقتصادی اسلام منجر شود و به تبیین رابطه بین پدیده‌های مختلف اقتصادی بینجامد.

علی‌رغم استقبال شایان توجه محققان و پژوهشگران در خصوص پژوهش پیرامون ابعاد گوناگون اقتصاد اسلامی، متأسفانه در زمینه تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان مطالعات و تحقیقات قابل ملاحظه‌ای صورت نپذیرفته است. گویاترین دلیل ادعای فوق، محدودیت بسیار شدید در خصوص نوشته‌ها و مکتوبات، اعم از کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها و ...، مربوط به تاریخ عقاید اقتصادی در اسلام، هم از لحاظ کمیت و هم از جهت کیفیت است؛ تا جایی که شاید بتوان ادعا کرد منابعی که مستقیماً به این مباحث پرداخته‌اند از مجموع انگشتان دو دست تجاوز نمی‌نمایند.

در این راستا، کمیته اقتصاد اسلامی دانشگاه پیام نور با درک وضعیت فوق، از یک سو، و لزوم تهیه کتاب‌های درسی به‌صورت خودآموز، که حاوی هدف‌های کلی و رفتاری و نیز خودآزمایی‌های مربوطه باشد، از سوی دیگر، نگارش کتاب درسی تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان را به اینجانبان محول نمود.

ضمن تشکر از اعتماد و حسن نظر اعضای محترم کمیته مزبور، توضیحاتی را به اطلاع اساتید و دانشجویان محترم می‌رساند: ۱. کتاب حاضر به شیوه کتاب‌های درسی تنظیم شده‌است تا با راهنمایی‌های استادان محترم در مقطع کارشناسی رشته اقتصاد اسلامی تدریس شود. به‌منظور بهره‌برداری بهتر، هدف‌های کلی و رفتاری در ابتدای هر فصل و نیز خودآزمایی شامل برخی سؤالات چند گزینه‌ای جهت آشنایی دانشجویان

گرامی با نحوه سؤالات مربوط در انتهای فصل گنجانده شده‌اند. ۲. مطالب کتاب دقیقاً مطابق سرفصل‌های مصوب کمیته اقتصاد اسلامی دانشگاه پیام‌نور و برای سه واحد درسی در یک نیمسال تحصیلی تنظیم شده‌است. ۳. در تهیه و تنظیم محتوای کتاب، از کلیه کتاب‌ها، مقالات، پایان‌نامه‌ها و جزوات درسی مربوط، که مستقیم یا غیرمستقیم به برخی مباحث مربوط پرداخته‌بودند، به‌ویژه از کتاب‌های ارزشمند عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان نگارش آقایان ابوالحسن صادق و عیدیت غزالی و ترجمه جناب آقای دکتر احمد شعبانی و تاریخ اندیشه‌های اقتصادی در جهان اسلام نگارش جناب آقای حسن توانایان‌فرد نهایت استفاده و بهره‌برداری صورت پذیرفته‌است. همچنین از تجربیات گرانقدر استادانی که سالیان دراز به تدریس دروس مرتبط مشغول بوده‌اند، بهره گرفته شده‌است. ۴. این کتاب در قالب هفت فصل تنظیم شده‌است. فصل اول با عنوان «مقدمه و کلیات» به نقش و اهمیت بررسی تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان، دیدگاه‌های مختلف پیرامون مطالعه تاریخ اندیشه‌های اقتصادی، روش‌های بررسی اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان و جایگاه این درس در بین سایر دروس رشته اقتصاد اسلامی می‌پردازد.

فصل دوم به تبیین «آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان تا اتمام قرن سوم هجری قمری» پرداخته و در این راستا نظرات اندیشمندانی همچون ابویوسف، الشیبانی، یحیی بن آدم، ابوعبید، قدامه بن جعفر و فارابی را بیان می‌نماید. فصل سوم تحت عنوان «آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون چهارم و پنجم هجری قمری» به تشریح اندیشه‌های متفکرینی همانند مسکویه، ابوریحان بیرونی، ماوردی، ابوعلی سینا، ابن‌حزم، خواجه نظام الملک طوسی و غزالی می‌پردازد.

فصول چهارم و پنجم به ترتیب به «آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون ششم، هفتم، هشتم و نهم هجری قمری» اختصاص داشته و در این راستا عقاید اندیشمندانی چون خواجه نصیرالدین طوسی، ابن تیمیه، ابن قیم جوزی، ابن‌خلدون و محمد دوانی را تبیین می‌نماید. فصل ششم که به «آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون دهم، یازدهم و دوازدهم هجری قمری» اختصاص دارد، نظرات ابن‌نجیم و شاه ولی الله دهلوی را به رشته تحریر درآورده است.

فصل هفتم تحت عنوان «آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان در قرون سیزدهم و چهاردهم هجری قمری» به بیان دیدگاه‌های مالک بن نبی، امام خمینی، مرتضی مطهری و سید محمدباقر صدر اختصاص دارد.

روش استفاده شده جهت تالیف این کتاب، مراجعه به آثار مکتوب این اندیشمندان و استخراج و استنباط آراء اقتصادی ایشان از میان آن آثار و سایر تحقیقاتی که توسط سایرین در مورد ایشان به چاپ رسیده، بوده است.

ضمن تقدیر و تشکر از همه اساتید و صاحب‌نظرانی که در قالب نوشته‌ها و گفته‌های خویش بر غنای علمی این کتاب افزودند، به‌ویژه آقایان دکتر احمد شعبانی و حسن توانایان فرد، از خوانندگان نکته‌سنج، اساتید، دانشجویان و پژوهشگران انتظار می‌رود، مولفان را از تذکرات و انتقادهای علمی و سازنده خویش بهره‌مند سازند و برای برداشتن گام‌های اصلاحی و تکمیلی این راه، با ارشادهای سودمند خود، یاری فرمایند.

در پایان فرصت را مغتنم شمرده و از مدیریت محترم تولید محتوا و تجهیزات آموزشی، جناب آقای دکتر محمدرضا حاتمی و معاون محترم ایشان، جناب آقای محمدمباقر اکبری که با تلاش فراوان امکان چاپ کتاب را فراهم آوردند، قدردانی می‌شود. همچنین از خانم اکرم مبارکی، ویراستار محترم مدیریت تولید محتوا و تجهیزات آموزشی، که با دقت و بردباری به ویرایش ادبی-زبانی و صفحه‌آرایی کتاب پرداختند، تشکر می‌شود.

هادی غفاری و اصغر ابوالحسنی

دانشگاه پیام نور

تابستان ۱۳۸۸

فصل اول

مقدمه و کلیات

هدف کلی

۱. در این بخش با نقش و اهمیت بررسی اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان آشنا می‌شوید.
۲. به ضرورت بازخوانی اندیشه‌های دانشمندان مسلمان به منظور احیای تمدن اسلامی و جلوگیری از خودباختگی و خود کم‌بینی پی خواهید برد.
۳. به سهم بسیار زیاد اندیشمندان مسلمان در پی‌ریزی علم اقتصاد و ارائه تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی وقوف خواهید یافت.
۴. با روش‌های مختلف بررسی عقاید اقتصادی آشنا خواهید شد.
۵. به جایگاه درس اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان در بین سایر دروس رشته اقتصاد اسلامی پی خواهید برد.

هدف رفتاری

- از شما انتظار می‌رود پس از مطالعه این فصل بتوانید:
۱. اهمیت و ضرورت آشنایی با آراء و عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان را تشریح کنید.
 ۲. سهم قابل توجه متفکران مسلمان در ایجاد علمی به نام اقتصاد را تبیین نمایید.
 ۳. روش‌های گوناگون بررسی عقاید اقتصادی در اسلام را شرح دهید.

۴. سه نوع نگرش در بررسی اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان را توضیح دهید.
۵. دیدگاه‌های مخالفان و موافقان بررسی اندیشه‌های اقتصادی را تبیین کنید.

مقدمه

اگر «تاریخ تحلیل اقتصادی» را به مجموعه‌ای از کوشش‌های فکری به هدف فهم پدیده‌های اقتصادی اطلاق کنیم، آنگاه شایسته‌تر خواهد بود که این تحلیل‌ها را با دورترین سرچشمه‌ها و نقاط آغازین تاسیس تفکرات اقتصادی پیوند دهیم. معطوف و متمرکز ساختن تحلیل شروع اندیشه‌های اقتصادی به دوره‌های طرفداران سوداگری پول یا اقتصاددانان کلاسیک به واقع نیست، مگر قصد سرپوش گذاشتن و پنهان کردنی تعصب‌آمیز نسبت به انباره‌ای عظیم از دانش بر جای مانده توسط متفکرانی بزرگ و پایه‌گذار که طی سالیانی متمادی در شمار پیشگامان واقعی این دانش آثاری ثمین و گرانبها از خود باقی گذاشته و آموزه‌های آنها حتی توسط مشاهیر نویسندگان متاخر، که بعضاً به عنوان بنیان‌گذاران این تعالیم شناخته شده‌اند بدون ذکر ماخذ مورد استفاده واقع شده است. با این وصف، چنانچه اجتناب از ذکر ماخذ در سده‌های هفدهم و هیجدهم میلادی، در محافل علمی اروپا مرسوم بوده و رویه معهود در تحقیق و نگارش پرهیز و یا عدم توجه به ذکر نام صاحبان اولیه عقاید بوده باشد این امر طبیعی خواهد بود، در غیراین صورت ناجوانمردی علمی یا سرقت عالمانه حداقل انتسابی است که ممکن است شایسته نویسندگانی باشد که بی‌محبا خود را صاحبان عقایدی معرفی کردند که سال‌ها و بلکه قرن‌ها قبل از حیات آنها ساخته شده بود (صادق و غزالی، ۱۳۸۵).^۱

تاریخ‌نگاران اندیشه‌های اقتصادی به استثنای مواردی اندک، که اشاراتی مختصر به جنبه‌های تحلیلی تفکر اقتصادی در عهد یونان باستان داشته‌اند، اغلب سعی می‌کنند تاریخ تولد دانش اقتصاد را به سده‌های ۱۷ و ۱۸ نسبت دهند. البته این نسبت مقرون به صحت است اگر گفته شود که تولد دانش اقتصاد طی سال‌های مزبور «در اروپا» صورت گرفت و گرینه بسیاری از آموزه‌های اولیه‌ای که به اعتبار آنها تولد این علم در غرب شهرت گرفت در آثار نویسندگانی که قبل از این دوره در دنیای اسلام می‌زیستند

۱. عمده مطالب مقدمه برگرفته از مقدمه کتاب *عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان*، نگارش ابوالحسن صادق و عیدیت غزالی، ترجمه احمد شعبانی است.

و به دقت و تفصیل به موضوعاتی از آن قبیل پرداخته بودند وجود داشت و با تأخیری چند صدساله مورد دریافت و استفاده دانشمندان غرب قرار گرفت. همان‌گونه که امروزه و بالعکس نوآوری‌های دنیای غرب با تأخیری چند ساله مورد دریافت و استفاده اندیشمندان جهان سوم قرار می‌گیرد که البته به مدد فناوری ارتباطات مدرن این فاصله زمانی در حال کوتاه‌تر شدن است (صادق و غزالی، ۱۳۸۵).

کتابی که پیش رو دارید، تلاشی است که نشان می‌دهد مباحث اقتصادی فراوانی از قبیل قیمت‌ها، قیمت‌گذاری، پول، بهره، سازمان اقتصادی، حقوق مالکیت، دستمزدها، مالیات‌ها، مقررات‌گذاری، و... از جمله مسائلی‌اند که نزد علمای مسلمان قدمتی بسیار کهن دارند و بسیاری از این مباحث با دقت‌هایی درخور تحسین مورد توجه و تجزیه و تحلیل آنها قرار گرفته است.

گرچه تحلیل میزان تاثیرگذاری افکار و اندیشه‌های اقتصادی آنها به‌طور مشخص بر سلسله‌ها و نسل‌های آینده، به‌ویژه در دنیای غرب و پیشتازی آنها در طرح بسیاری از مباحث، که امروزه در دنیای علم اقتصاد حائز اهمیت فراوان است، هدف مستقیم نبوده لیکن مطالعه این آراء و نقاط تمرکز اندیشمندان مسلمان طی قرن‌ها قبل از تولد علم اقتصاد در غرب نشان می‌دهد تا چه اندازه مباحث محوری این علم در دنیای اسلام قدمت داشته و مورد توجه قرار گرفته است.

نوآوری و سهم علمای مسلمان در طرح، تاسیس و پایه‌گذاری بسیاری از آراء و عقاید، که در عهد خود نقاط آغازین حرکت‌های فکری بوده‌اند و در آثار متأخرین نیز به‌مراتب گسترده‌تر از قبل استفاده می‌شده‌اند، در حالی است که شخصیت‌های علمی و آثار آنها همچون ماخذ اولیه در آثار متأخرین مطرح نشده است. اغلب نویسندگانی که در این کتاب مورد توجه واقع شده‌اند تاکنون صرفاً جنبه‌های فقهی - کلامی یا تفسیری در آثار آنها مطرح بوده و کمتر درک مستقلی از نظریات و اندیشه‌های اقتصادی آنها به‌طور مجزا تنظیم و ارائه شده‌است. البته باید توجه داشت مباحثی که در این نوشتار تدوین یافته در اصل متون اولیه با هدف پرداختن به موضوعاتی که در فصول این کتاب تنظیم شده صورت نگرفته‌است، بلکه موضوعات اختیار شده از لابه‌لای آراء و عقاید پراکنده آنها در بین طیفی از آثار تالیفی هر یک از علمای مورد بحث بسط یافته و در عین حال برداشتی از آنها داده شده است.

با کنکاش در نظریات اقتصادی خواجه نصیرالدین طوسی معلوم می‌شود که چگونه ششصد سال قبل از آدام اسمیت اسکاتلندی، در جهان اسلام و در ایران تجزیه و تحلیل‌های علمی اقتصادی وجود داشته است و مطالعه آثار و نظریات اقتصادی وی برای اساتید و دانشجویان رشته اقتصاد این فایده را دارد که به‌خود آیند و ببینند چگونه گذشتگان ما نوآوری و پیشگامی در طرح نظریات اساسی اقتصاد داشته‌اند. همچنین مطالعه این آثار برای مدرسين حوزه‌های علمیه و طلاب علوم دینی این فایده را نیز در بر دارد که دریابند چگونه گذشتگان ما در متن دین و اخلاق نظریات اقتصادی ناب را، که خود جزئی از دین است، عرضه داشته‌اند.

به همین ترتیب، برخلاف آنچه در کتب تاریخ عقاید و اندیشه‌های اقتصادی آمده، که آدام اسمیت را پدر علم اقتصاد معرفی کرده‌اند، باید گفت ابن‌خلدون تونسوی پدر علم اقتصاد است، زیرا او بود که برای نخستین بار اهم مسایل اقتصادی را به تجزیه و تحلیل علمی درآورد. او نیز همانند اسمیت مباحث اقتصادی را به‌صورتی علمی مطرح ساخت و کوشید تا تئوری‌های اقتصادی را، که بیانگر اقتصاد زمان خود او بوده‌است عنوان کند. او نیز در طرح این‌گونه تئوری‌ها روش عینی و تجربی را انتخاب کرد و حتی‌المقدور از ذهن‌گرایی نیز اجتناب نمود و همان‌گونه که اسمیت علل موجه ثروت و تولید را تحلیل می‌کند، ابن‌خلدون نیز تحلیلی تاریخی و با استفاده از سیستمی از علل و معالیل، که تعیین‌کننده‌های اصلی و کامل‌تری از تولید ثروت و یا بالعکس عوامل انحطاط و فقر اقتصادی است را به‌طور مبسوط و دقیق به‌دست می‌دهد (صادق و غزالی، ۱۳۸۵).

این کتاب که هر فصل آن به تدوین آراء و اندیشه‌های اقتصادی تنی چند از متفکران مسلمان اختصاص یافته‌است، عمدتاً عقاید اقتصادی علمای اهل تسنن را طی سده‌های اول الی چهاردهم هجری، و از لابه‌لای آثار و تالیفات در دسترس آنها به تصویر می‌کشد و در این میان معمولاً برای هر دوره یکصد ساله، به طرح عقاید تنها یکی دو نفر از شخصیت‌های برجسته علمی و آن‌هم با اقتباسی گزینشی از مباحث محوری مورد توجه مولف پرداخته شده‌است.

در مقایسه‌ای کوتاه و سریع بین دو سلسله از علمای اقتصاد در دنیای غرب و بین علمای مسلمان، که به عقاید اقتصادی آنها در این کتاب توجه شده‌است، ملاحظه

می‌شود که نخستین سلسله از صاحبان عقاید اقتصادی، که در ادبیات اقتصادی غرب به آن توجه می‌شود و حتی قبل از اقتصاددانان کلاسیک و مرکانتی لیست‌ها بودند، گروهی با عنوان "رایزانان کشورداری و جزوه‌نویسان" نام گرفتند که این گروه (قرن هفدهم م) معاصر با آخرین سلسله از نویسندگان مسلمان از قبیل شاه ولی‌الله و ابن‌خلدون (پس از ابن‌خلدون و قبل از شاه ولی‌الله)، که در این کتاب به آن پرداخته شده‌است، قرار می‌گیرند.

تا دوره مزبور، که شاید صدها بلکه هزاران اثر گرانسنگ توسط علمای مسلمان در زمینه‌های اندازه‌دولت، مخارج دولتی، درآمد دولت‌ها، پول و مبادله و قیمت و بازار، کنترل و نظارت بر قیمت و بازار، مالیه عمومی، نیازهای اساسی، اشتغال، امنیت ملی، سیاست‌های ارزی و صدها زمینه دیگر که کافی است فقط به آثار نظام الملک طوسی و ابن‌خلدون نیم‌نگاهی شود، تالیف و انتشار یافته بود، و دقیقاً در پایان دوره مزبور است که اولین نسل از نویسندگان اقتصاد یعنی جزوه‌نویسان و رایزانان کشورداری و پس از آن مرکانتی لیست‌ها و سپس اقتصاددانان کلاسیک متولد می‌شوند.

به این ترتیب، ملاحظه می‌شود که اقتصاد همچون «دانش دولت» یا «دانش خزانه» یا «اصول کشورداری» گرچه حداکثر بیش از چهارصد سال در دنیای غرب و اروپا قدمت ندارد، لیکن این ادبیات با عناوین بسیاری همچون مالیه دولت، خزانه، دخل و خرج دولت، نظام بازار و قیمت و پول، تقسیم کار، سود، دستمزد عادلانه و... در آثار متفکران مسلمان، بالغ برشش قرن سبقت نسبت به غربی‌ها بسط یافته است و از اینروست که باید بپذیریم به‌واقع عنوان پیشتازی و بنیان‌گذاری این دانش شایسته پیشگامان و پیشکسوتان متقدم‌تری است که طی سالیان متمادی کوشش و تلاش‌های هدمند و گرانقدری انجام دادند و نخستین ادبیات این علم را ساماندهی کردند (صادق و غزالی، ۱۳۸۵).

موضوعات اقتصادی از چشم‌اندازهای گوناگون و توسط نویسندگان مختلف و در قالب رشته‌های متنوع و با توجه به ضرورت‌های زمانی خاص، در طول تاریخ اسلام مورد توجه قرار گرفته‌است. شاید بتوان پنج جهت متمایز از تجزیه و تحلیل‌ها را در این خصوص معرفی کرد:

اول؛ مباحث مربوط به مسائل اقتصادی در رشته تفسیر که تبیینی است از

قرآن کریم. آیات قرآنی مربوط به اقتصاد توسط مفسران به عنوان جزء لازم قانون قرآنی زندگی بشری توضیح داده شده است. تعدادی از کتب ارزنده تفسیری، که در دسترس است شامل بحث‌هایی درباره مسائل اقتصادی است. مثلاً بحث‌هایی درباره «ممنوعیت ربا» و «تشویق فعالیت‌های اقتصادی در جهت رفاه انسان‌ها» و... از این دسته‌اند.

دوم؛ مباحث مربوط به موضوعات اقتصادی طرح شده در رشته «فقه». جنبه‌های شرعی مسائل اقتصادی در کنار سایر موضوعات شرعی توسط فقهای بزرگ اسلامی و در کتب فقهی تجزیه و تحلیل شده است. به عنوان نمونه، جوانب شرعی «مضاربه» و «مشارکت» به صورتی دقیق در این رشته مورد توجه واقع شده است.

سوم؛ شخصیت‌های بزرگ اسلامی با هدف تکامل اخلاقی درباره موضوعات اقتصادی ضمن نظام اخلاقی اسلام بحث کرده‌اند که این نوع تحلیل متفاوت از تحلیل فقهی است، از این حیث که تحلیل فقهی وجوه شرعی و حدود آن را بیان می‌کند، درحالی‌که تحلیل اخلاقی بر روح حقیقی اسلام، که بر حدود شرعی حاکم است، تاکید دارد، روحی که انسان را به سوی پسندیده‌ترین رفتار اقتصادی رهنمون می‌سازد. تلاش‌های علما، صوفیان، فلاسفه و اصلاح‌گران اسلامی (مجددین) تحت این عنوان قرار می‌گیرد.

چهارم؛ تعدادی از کتب اقتصادی سودمند را محققان بزرگ اسلامی، که در عین حال مناصب حکومتی مهمی را نیز در اختیار داشته‌اند، در پاسخ به نیازهای زمانه خود به رشته تحریر درآورده‌اند. آثاری که تحت این مجموعه قرار می‌گیرند موضوعاتی از قبیل: مالیه عمومی، درآمدهای عمومی شامل: مالیات بر زمین، مخارج عمومی و... را در بردارند.

پنجم؛ اینکه برخی از محققان و فلاسفه اسلامی تحلیل‌هایی عینی از اقتصاد زمان خود بیان داشته‌اند. به عنوان نمونه ابن خلدون و ابن تیمیه حتی تاثیر عرضه و تقاضا را بر قیمت‌ها، که مسئله‌ای از تحلیل‌های اقتصاد خرد است، مورد تجزیه و تحلیل قرار داده‌اند.

این گونه تحلیل‌ها از موضوعات اقتصادی تحت سه مقوله قرار می‌گیرند:

۱. هنجارها و ارزش‌های ایده‌آل اقتصادی

۲. وجوه شرعی و حدود موضوعات اقتصادی

۳. کاربردها و تحلیل‌های تاریخی

تاریخ تفکرات اقتصادی متعارف این نکته را تایید می‌کند که آثار نویسندگان غربی زمانی پدید آمد که این تحلیل‌ها را قرن‌ها پیش محققان مسلمان انجام دادند. همان‌طوری‌که یودوویچ نتیجه‌گیری می‌کند: "برخی از نهادها، روش‌ها و مفاهیمی که قبلاً در منابع شرعی اسلامی اواخر سده هشت، تکامل یافته تا قرن‌ها بعد هنوز در اروپا پدید نیامده بود".

در این کتاب به‌طور گزینشی برخی از مباحث اقتصادی، که در آثار نویسندگان مسلمان منعکس شده است، ارائه می‌شود.

این نوشته‌ها به خوبی نشان می‌دهد که در اندیشه اقتصادی اسلام همواره نوعی پیوستگی وجود داشته و وجوه مختلفی در این اندیشه نمایانگر بوده است. در واقع، اندیشه اقتصادی در اسلام ریشه در جهان بینی اسلامی دارد و همین حقیقت است که از افتادن این اندیشه در دام اندیشه‌های افراطی جلوگیری می‌کند و آن را در ارتباط کامل با اندیشه‌های اجتماعی، سیاسی و معنوی اسلام قرار می‌دهد. ویژگی دومی که در اندیشه اقتصادی همه اندیشمندان اسلامی فوق است تاکید فراوان آنها بر «عدالت اجتماعی» است. البته این بدان معنا نیست که توسعه و رشد اقتصادی جایی در اندیشه‌های آنان ندارد، بلکه تاکید فراوان بر بحث ارضای نیازهای مردم از سوی دولت با هدف افزایش در تولید است. نکته دیگر آن است که همواره از دید این اندیشمندان روش رسیدن به عدالت اجتماعی مهم‌تر از میزان و اندازه آن است و بسیاری از آنها عدالت اجتماعی را شرط لازم توسعه می‌دانسته و می‌دانند.

در ادامه، باید اذعان داشت که اندیشه اقتصاد اسلامی در گذشته اغلب، طبیعت مطالعات سیاسی را داشته و تحلیل اقتصادی به گونه‌ای که در طول دو قرن گذشته، رایج بوده در طول این دوره متداول نبوده است. آنان در حقیقت همواره دیدگاهی جامع از موضوعات را تحت بررسی داشته و با روش‌های منطقی درصدد بودند تا در سایه تعالیم شریعت، راه حل‌هایی برای این موضوعات بیابند. نتیجه این تلاش‌ها آن بود که مجال گسترده‌ای برای بررسی موضوعاتی مانند مطلوبیت، مصالح عامه، عدالت اجتماعی و آزادی، فراهم شد. همچنین اندیشمندان اسلامی در انجام دادن این کار اغلب با توصیف شرایط موجود درصدد رسیدن به تحلیل‌های اقتصادی بودند. لذا در

حال حاضر نویسندگان فعلی به راحتی می‌توانند مباحثی مانند قیمت، پول، توسعه و رشد اقتصادی، وضع مالیات و تجارت بین الملل را در میان نوشته‌های این اندیشمندان بیابند که در نوشته حاضر تا حدودی به آنها اشاره شده است.

نقش و اهمیت بررسی تاریخ اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان

این ادعا که مشرق زمین، به‌ویژه جهان اسلام، قرن‌ها قبل از مغرب زمین در عرصه‌های مختلف علمی و فناوری پیشتاز بوده‌اند، حقیقتی انکارناپذیر است. پایه‌ها و بنیادهای بسیاری از علوم را اندیشمندان مسلمان پایه‌گذاری کردند، اگرچه آگاهانه یا ناآگاهانه نامی از آنها در میان نیست و ایده‌های ارزشمند آنها با نام دیگران عرضه می‌شود.

در حوزه علم اقتصاد نیز همانند سایر عرصه‌های علمی، دانشمندان مسلمان قرن‌ها قبل از دکتر کُنه، آدام اسمیت و دیگران به ارائه تجزیه و تحلیل‌های اقتصادی از زوایای مختلف پرداخته‌اند. عقاید اقتصادی اندیشمندان مسلمان، که به صورت پراکنده و غیرمنسجم در آثار علمی ایشان به چشم می‌خورد، میراث ارزشمند و گرانبهایی است که توانایی و توانمندی آنها را هم در عرصه‌های تئوریک و نظری و هم در میدان عمل و کاربرد به اثبات می‌رساند.

خوشبختانه با وقوع انقلاب شکوهمند اسلامی در ایران، حرکتی به سمت بازخوانی و ژرف‌کاوی نظرات و اندیشه‌های متفکران مسلمان در همه زمینه‌های علمی از جمله علم اقتصاد شکل گرفت. اگرچه این حرکت در خلال سه دهه بعد از انقلاب با فراز و نشیب‌های متعددی همراه بوده، لیکن این اقدام شایسته، ثمرات مفید و ارزشمندی در تبیین و شناسایی نقطه‌نظرات متفکران مسلمان به همراه داشته است.

این خیزش علمی میمون و برکت خیز، از لحاظ نظری ممکن است مانع خودبستگی و بی‌هویتی جوامع اسلامی در برابر نظریه‌پردازان غربی و از لحاظ علمی، راه حل مشکلات آنها باشد، زیرا هر نظریه هرچند به مطالعه واقعیات عصر خویش می‌پردازد و برای معضلات آن جامعه راه حل ارائه می‌دهد، ولی به دلیل وجوه مشترک بین جوامع و این که بحث‌های خود را به صورت عام ارائه می‌دهد، ممکن است به گونه‌ای در سایر جوامع و اعصار استفاده شود و اثر مستقیمی در زندگی معاصران داشته باشد (خلیلی تیرتاشی، ۱۳۸۰).

آنتونی گیدنز معتقد است: "نظریات من یا اندیشمندان نظریه‌پرداز، چیزی جز بازسازی نظریات گذشتگان و تحلیل آنها نیست. نظریات جدید همگی از اندیشه‌های گذشته استفاده کرده و با یک ساختار جدید فکری ارائه شده‌اند. به نظر او مطالعه تاریخ یک سرگرمی فکری نیست، بلکه بحث ابزار اندیشه‌سازی است."

مایکل فاستر (۱۳۵۸) نیز اذعان می‌دارد: "افکار و نوشته‌های متفکران قدیم نماینده سنت واحدی از اندیشه بشری است که نه تنها نسبت به تمدن خود ما بیگانه نیستند، بلکه به‌واقع سرچشمه‌ها و اسلاف همین تمدن‌اند. هنگامی که آثار این‌گونه نویسندگان را مطالعه می‌کنیم، به واقع مشغول بررسی اندیشه‌هایی می‌شویم که در طرز تفکر خود ما حل شده‌اند و با همه تغییرات و دگرگونی‌هایی که پیدا کرده‌اند، باز محسوس و شناخت پذیرند."

با بررسی این اندیشه‌ها می‌توانیم ثابت کنیم در ساختن پایه‌های کاخ رفیع علم و دانش و تمدن بشری، همه اقوام و ملل، به اندازه خود، سهم داشته‌اند. به نظر ما علوم بشری در سیر تاریخی خود، رودخانه عظیمی را می‌ماند که از به هم پیوستن نه‌های کوچکی به‌وجود آمده و همچنان در افق زمان به پیش می‌رود و نژاد، جنسیت، قومیت و مذهب نمی‌شناسد. لذا نباید به‌دنبال پدر برای رشته‌های مختلف علوم بگردیم. عده‌ای که خود را قیم و پدر علم و دانش و تمدن بشری می‌دانند و دیگران را در ساختن آن بی‌تاثیر می‌انگارند، به نوعی نژادپرستی جاهلانه دست زده‌اند. اگر فردی یا گروهی بخواهد بر پدر داشتن علمی اصرار کند، اصرار ما بر این است که این افتخار در رشته اقتصاد به جهان اسلام تعلق دارد. دلیل ما اندیشه‌ها و عقاید حاضر است که از ذهن دانشمندانی تراوش شده که در قرون وسطی و پس از آن در جهان اسلام می‌زیسته‌اند.

دیدگاه‌های مختلف پیرامون مطالعه تاریخ اندیشه‌های اقتصادی

اساساً دیدگاه‌ها درباره مطالعات اندیشه‌های گذشتگان را می‌توان به دو دسته مخالف و موافق تقسیم کرد (یوسفی، ۱۳۸۶):

۱. دیدگاه‌های مخالفان

مخالفان بررسی اندیشه‌های گذشته از دو منظر به مخالفت پرداخته‌اند:

الف) دیدگاه دیوید هیوم: او معتقد بود باید همه نظریات و دیدگاه‌های گذشتگان را

کنار گذاشت، زیرا این نظریات همه منسوخ شده و اکنون فاقد هر گونه ارزش علمی است. لذا، به جای مطالعه مجدد آنان باید درباره نظریات معاصر بررسی و تحقیق کرد. (ب) دیدگاه عدم لزوم مطالعه تاریخ عقاید: بر اساس این دیدگاه، افراد با مطالعه تاریخ عقاید بر علم مسلط شده توانایی تحلیل آنها بیشتر می‌شود، اما زمان، یک منبع بسیار مهم و کمیاب است. بر این اساس، با تکیه بر منطق تخصیص بهینه منابع و وجود موضوعات بسیار مهم در جوامع بشری و ضرورت بررسی آنان در جهت تبیین و دستیابی به راه حل‌های بهینه اجتماعی و محدودیت این منبع بررسی اندیشه گذشتگان تخصیص غیر بهینه منابع محسوب می‌شود.

۲. دیدگاه موافقان

دلایل این دیدگاه را می‌توان در دو بخش تبیین کرد: نخست، برخی در مقام پاسخگویی به دیوید هیوم برآمده، معتقدند او در مفهوم علم اشتباه کرده است. به اعتقاد هیوم علم مجموعه نظریات در کنار یکدیگر است، در حالی که در علم نیازمند یک چارچوب جهت تبیین و ارائه نظریات می‌باشیم. به عبارت دیگر، علم مجموعه نظریات نیست، چون اگر چنین بود، با نقض نظریات علوم، در طول زمان منسوخ می‌شدند. اساساً دیدگاه‌های علمی در چارچوب و ساختار فکری خاصی قرار گرفته به تبیین و توضیح جهان واقع می‌پردازند. از این نظر، دانشمند علم مانند یک عکاس عمل می‌کند. عکاس از یک زاویه از واقعیت عکس می‌گیرد، ولی تمام آن واقعیت را منعکس نمی‌کند. نظریات علمی نیز تحت یک ساختار فکری معین بخشی از واقعیت را بیان می‌کند. هیچگاه نظریات به طور منفرد و تکی متولد نمی‌شوند. بنابراین، بر خلاف دیدگاه هیوم آنچه ابطال می‌شود، نظریه است نه علم. علم تحت یک چارچوب نظری شکل می‌گیرد و نظریات در آن قالب‌ها به توصیف می‌پردازند.

در اقتصاد، همه سعی اقتصاددانان، به‌ویژه در قرون اخیر، این بوده که تحت یک ساختار ذهنی مشخص به تحلیل واقعیت‌های اقتصادی بپردازند، که نتیجه آن پدید آمدن الگوهای مختلف در اقتصاد امروز است. از این قبیل الگوها، الگوهای کلاسیکی و کینزی است. آیا می‌توان ادعا کرد که الگوی کلاسیک از بین رفته است؟ پاسخ منفی است. الگوها در طول زمان تکامل می‌یابند.

دومین نکته حائز اهمیت این است که معمولاً نظریات علمی با پیدایش موارد

نقض ابطال نمی‌شوند، بلکه این نظریات با تلاش در جهت حل مشکل به وجود آمده و راه تکامل را می‌پیمایند.

سومین نکته اینکه معمولاً آنچه به عنوان آراء گذشتگان و دیدگاه پیشین ذکر می‌شود به طور نامحسوسی در دیدگاه دانشمندان کنونی وجود دارد. در لابه‌لای اندیشه‌های معاصر دیدگاه‌های گذشتگان رخنه کرده و وجود دارند.

چهارم اینکه هر اندیشمندی در ظرف زمانی و مکانی خاصی زندگی می‌کند و از شرایط محیطی اجتماعی زمان خود متأثر شده است، ولی در بعضی از سطوح آراء و نظریات اندیشمندان گذشته، ساختار اندیشه او را جهت داده‌اند. بنابراین، هر متفکری در عین حال که به زمان و مکان خاصی تعلق دارد، ولی از تاریخ، فرهنگ و شرایط محیطی جامعه خود نیز تأثیر گرفته است. مثلاً در جامعه‌شناسی، هابرماس را بدون درک صحیح اندیشه اجتماعی هگل، مارکس، پارسونز و ... نمی‌توان فهمید و یا درک اندیشه مارکس به فهم اندیشه‌های هگل، فویرباخ و ... بستگی دارد.

روش‌های بررسی اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان

اندیشه اقتصادی از دو دیدگاه اثباتی و تجویزی (دستوری یا هنجاری) تبیین‌پذیر است. در اقتصاد اثباتی، به تبیین و تفسیر واقعیت اقتصادی، آن‌گونه که وجود دارد، پرداخته می‌شود. روابط میان متغیرهای اقتصادی مانند رابطه بین دو متغیر نقدینگی و تورم یا بین متغیرهای کسری بودجه و تورم، قوانین عرضه و تقاضا و ... توضیح داده می‌شود. در اقتصاد اثباتی وارد مباحث ارزشی، بایدها و نبایدهای اقتصادی نمی‌شود. دومین نوع بررسی اقتصادی، نگاه به اقتصاد از دیدگاه تجویزی (دستوری یا هنجاری) است. از این دیدگاه به بایدها و نبایدها توجه می‌کنیم و بحث ارزش‌ها و اخلاق به میان می‌آید. مثلاً بحث ضرورت دخالت دولت در اقتصاد یا پرداخت یارانه و تعدیل قیمت‌ها و ... از جمله موارد اقتصاد دستوری است.

اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان به واکنش این دسته از متفکران به چالش‌ها و موضوع‌های اساسی زمان خود اشاره دارد. این واکنش‌ها به دو صورت انجام پذیرفته است:

۱. تبیین و تحلیل روابط میان متغیرهای اقتصادی مانند نظریات ابن‌خلدون، ابن تیمیه و ...

به عبارت دیگر، این دسته از متفکران، نگاه اثباتی به واقعیت‌های اقتصادی داشتند.

۲. ارثه رویکردی ارزشی، هنجاری به اقتصاد بر مبنای قرآن کریم، سنت، تعالیم و اعتقادات دینی و یا حتی تجارب اقتصادی. افرادی مانند ابن حزم و... به ارائه رویکردی ارزشی مبتنی بر تعالیم دینی و با توجه به واقعیت‌های زمان خویش پرداختند.

برای بررسی اندیشه اقتصادی متفکران مسلمان، دو تقسیم بندی می‌توان داشت:

۱. از جهت منابع: در این شیوه با مراجعه به منابع و مآخذ و متون موجود به استخراج و کشف اندیشه‌های اقتصادی می‌پردازیم. این منابع عبارت‌اند از:

(الف) منابع تاریخی: این منابع معمولاً به مسائل اقتصادی کمتر پرداخته و به همین دلیل مطالب اقتصادی را باید از لابلای این کتب پیدا کرد.

(ب) منابع فقهی: گاه مباحث اقتصادی در لابه‌لای کتب فقهی طرح می‌شوند و گاه کتابی مستقل به بیان آنها می‌پردازد. بحث‌های فقهی مثل خمس، خراج، زکات، بیع و... در ابواب مختلف کتب فقهی ذکر شده‌اند.

(ج) کتاب‌های اخلاقی: باید با مراجعه به این کتاب‌ها پیوند مباحث مطرح شده را با اقتصاد پیدا کنیم.

(د) سفرنامه‌ها: مثل سفرنامه ناصر خسرو که درون آنها مسائل اقتصادی مطرح شده‌است.

(ه) منابع حکمت عملی: که فقط به مباحث نظری نپرداخته و علاوه بر این‌گونه مباحث، به جنبه‌های عملی نیز پرداخته‌است.

(و) منابع مستقل: مثل مقدمه ابن خلدون که در قالب هیچ یک از موارد بالا نمی‌گنجند.

۲. از جهت نگرش: در این شیوه، محقق یکی از نگرش‌های فلسفی، فقهی و اخلاقی را برمی‌گزیند و بر اساس آن نگرش به جستجو و کشف اندیشه‌های اقتصادی می‌پردازد.

در نگرش فلسفی درباره اهداف، آرمان‌ها، جهت‌گیری اقتصادی و انگیزه‌های فردی به روش عقل‌گرایی بحث می‌شود.

اگر نگرش فقهی باشد، باید به دنبال دیدگاه جزءنگری بود. در این مورد باید از طریق استقراء عمل کرد، یعنی از کنار هم قرار دادن احکام فقهی به تبیین وظایف دولت، منابع مالی، هزینه‌های دولت، آزادی اقتصادی و... پرداخت.

در نگرش اخلاقی و عرفانی، به تغییر نگرش انسان و تعدیل انگیزه‌های فعالیت اقتصادی توجه می‌شود.

جایگاه درس تاریخ عقاید اقتصادی متفکران مسلمان در بین سایر دروس رشته اقتصاد اسلامی

همان‌گونه که در مطالعه نظام اقتصاد سرمایه‌داری، بررسی اندیشه‌های اقتصادی پیشینیان به درک کامل‌تر و جامع‌تر این نظام منجر می‌شود، فهم عمیق نظام اقتصاد اسلامی نیز در گرو آشنایی با عقاید و اندیشه‌های متفکران مسلمان از آغاز پیدایش اسلام تاکنون است. درس اندیشه‌های اقتصادی متفکران مسلمان به عنوان یک درس پایه‌ای و بنیادی در سلسله دروس رشته اقتصاد اسلامی مطرح است. مطالعه اندیشه‌های اندیشمندان گذشته، علاوه بر ترسیم شرایط و اوضاع اقتصادی و اجتماعی معاصر هر اندیشمند، به نحوه روایتی آنها با پدیده‌های اقتصادی و سیاست‌ها و تدابیری که جهت حل مشکلات اقتصادی پیشنهاد می‌کردند می‌پردازد.

خودآزمایی

۱. به نظر کدامیک از اندیشمندان زیر "مطالعه تاریخ سرگرمی فکری نیست، بلکه بحث ابزار اندیشه‌سازی است"؟

- (الف) آنتونی گیدنز
(ب) یودوویچ
(ج) شومپتر
(د) ابن‌خلدون

۲. کدامیک از پدیده‌های زیر، حرکتی به سمت بازخوانی و ژرف‌کاوی نظرات و اندیشه‌های متفکران مسلمان در همه زمینه‌های علمی از جمله علم اقتصاد را باعث شد؟

- (الف) وقوع انقلاب اسلامی ایران
(ب) استقلال کشورهای مسلمان
(ج) شکست نظریه‌های غربی
(د) آغاز قرن بیستم میلادی

۳. تاریخ‌نگاران اندیشه‌های اقتصادی اغلب سعی می‌کنند تا تاریخ تولد دانش اقتصاد را به کدام سده‌های میلادی نسبت دهند؟

- (الف) سده‌های ۱۷ و ۱۸
(ب) سده‌های ۱۹ و ۲۰
(ج) سده‌های ۱۴ و ۱۵
(د) سده‌های ۱۸ و ۱۹

۴. کدامیک از اندیشمندان زیر همانند آدام اسمیت، مباحث اقتصادی را به‌صورتی علمی مطرح و در طرح تئوری‌ها روش عینی و تجربی را انتخاب و حتی‌المقدور از ذهن‌گرایی اجتناب کرد؟